

"והלך לפניך צדקך"

שימוש בחפצים המזכירים את זכויות הנפטר בזמן הלוויה

מאת

מרדכי מאיר

פתיחה

פעולות שונות עושה האדם לקראת צאתו מן העולם. רובן נועדו בכדי להכינו לרגע זה ולבא לאחר מכן. כך למשל מתוודה האדם על חטאיו בכדי שעם צאתו מן העולם ולקראת בואו לפני בית דין של מעלה יהיה נקי מחטאים. גם הציבור הסובב את הנפטר שותף במאמץ זה. ההספד, לפחות לפי אחד ההסברים, נועד להזכיר את זכויותיו של הנפטר. לימוד תורה נעשה על ידי קרוביו ומכריו של הנפטר לצורך עילוי נשמתו, ומאותה סיבה מרבים לתת צדקה בסמוך לפטירתו של אדם.

נוהג מיוחד, שיש אודותיו עדויות במשך מאות שנים, הוא של שימוש בחפצי הנפטר בשעת הלוויה¹ וגם זאת, בדרך כלל, בכדי להזכיר את זכויותיו. בדברים שלהלן אסקור את העדויות השונות הקיימות לנוהג זה. חשיבותה של סקירה זו בהפניית תשומת הלב לעובדה שלמרות שנוהג זה היה תמיד נחלתם של יחידים, הוא נפוץ ומוכר באזורים שונים ולאורך מאות שנים.

שימוש כנזכר לעיל עולה מתיאורים של לוויית, אך לא רק מהם. פעמים ניתן למצוא בצוואות התייחסות מפורשת של הנפטר לנוהג זה². במקרים אחרים ניתן למצוא עדויות

* תודתי נתונה לד"ר ר' קליינמן, פרופ' ד' שפרבר ופרופ' י' תבורי שעברו על טיוטות של המאמר והעירו עליו.

1. קיימות מספר התייחסויות לנוהג זה: א' שייבר, שני מנהגי עם יהודיים, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג, ירושלים תשל"ג, עמ' רו-רז; הרב א' לעווין, זכרון מאיר על אבילות, א, טורונטו תשמ"ה, עמ' 411; ש' אשכנזי, דורות בישראל, תל אביב תשמ"ז, עמ' 279-280, 309-316; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"א קצו-קצט; הנ"ל, ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' נ-נא; הרב א"י גור ארי', חקרי מנהגים, ישראל תשנ"ט, עמ' רנו-רסד; הרב ג' ציננער, נטעי גבריאל, ירושלים תש"ס, עמ' רנד, שצח, אך כל המקורות בנפרד וגם בצרופם יחד חסרים. המקורות השונים המובאים על ידם נזכרו אף הם במאמר זה בכדי ליצור תמונה שלמה.

2. ראה להלן ליד הערה 31: 37: 50: 57: 73.

לכך בקינות שנכתבו על הנפטר³. החל מן המאה העשרים ואילך, עומדות לרשותנו תמונות המעידות על מנהג זה⁴. לתמונות אלה חשיבות רבה, שכן ניתן לראות בהן הבדלים בין מנהגים שונים שאין לנו עליהם עדויות נוספות⁵.

מקורות על נוהג זה מצויים גם במקורות בלתי שגרתיים, כגון פירושו לתורה של רבינו בחיי, ספרו של הרב יעקב גלאסבערג על הלכות מילה, ודבריו של הרב יאיר בכרך בהלכות סוכה.

שימוש בחפצי הנפטר נעשה בשלושה אופנים: האחד עשיית ארון או מצבה מחפץ היכול להעיד על רום מעלתו וצדקתו של הנפטר. השני הכנסת חפצים לקברו של הנפטר. השלישי הבאת חפצים בשעת מסע הלוויה כדי שיעידו על הנפטר.

עשיית ארונות ומצבות מחפצי הנפטר

לצורך הנפטר נעשה שימוש במספר מצומצם ביותר של חפצים. יש צורך בתכריכים, יש מקומות בהם הנפטר נקבר בארון, וזמן מה לאחר הקבורה מוקמת מצבה. שימוש בחפצים המזכירים את מעלתו של הנפטר נמצא בעיקר לגבי עשיית הארון. מצאתי שתי עדויות לגביי הקמת מצבה ועדות אחת לגבי תכריכים⁶.

עדות ראשונה על עשיית ארון קבורה מחפציו של הנפטר המעידים על מעלתו אנו מוצאים במאה השלוש עשרה באשכנז אצל ר' אליעזר מגרמייזא, המכונה על שם ספרו ה'רוקח' (נפטר וורמס ד"א תתקצ"ח)⁷. ארוננו נעשה, על פי בקשתו, מ'טבלה' שעליה למד מילדותו, וזו הצילה אותו מקטרוג בבית דין של מעלה⁸.

3. ראה להלן ליד הערה 14.

4. מהלווייתו של הרב מאיר שפירא מלובלין ראה: ד"א מנדלבוים, ישיבת חכמי לובלין, ב, בני ברק תשנ"ד, עמ' שנא שנב; מהלווייתו של החפץ חיים ראה: הרב י"מ שטרן, המשגיח, ירושלים תשנ"ח, עמ' 145; מהלווייתו של הרב מ"מ שניאורסון: בטאון 'כפר חב"ד', גליון 622, עמ' 34 ו-40; מהלווייתו של הרב בן ציון אבא שאול: עיתון יום ליום 16/7/98 עמ' 3; מהלווייתו של הרב אלעזר מנחם מן שך ראה עיתון משפחה, י"ט מר חשון תשס"ב (5/11/2001), עמ' 39.

5. למשל ראה התמונה מהלווייתו של הרב בן ציון אבא שאול (יום ליום, לעיל הערה 4) שם רואים את הספרים מונחים על הגופה במקומות שונים, בשונה מהלווייתיהם של החפץ חיים ר"מ שפירא מלובלין והרב שך. וראה להלן ליד הערה 71.

6. ראה להלן ליד הערה 44.

7. שנה זו מציין ר' דוד גאנז כשנת פטירתו של הרוקח, אם כי יש המקדימים מעט את התאריך ויש המאחרים – (ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 340-341).

8. אשכנזי, (לעיל הערה 1), עמ' 309; הרב ציננער, (לעיל הערה 1), עמ' רנב-רנד. לתלמידו ר' שמואל, כך מסופר, התגלה בחלום, וסיפר שכאשר עמד בפני בית דין של מעלה רצו להענישו בעוון פאת הזקן, אך אותה טבלה באה לפני כסא הכבוד והעידה עליו שמקטנתו למד עליה יומם ולילה, ונתקבלו דבריה ואשכנזי. שם. עמ' 310.

כמאה שנים לאחר מכן מעיד רבינו בחיי בן אשר (נפטר ספרד ה"א י'), תלמידו של הרמב"ן, על מנהגם של גומלי חסדים בצרפת⁹ לעשות את ארון הקבורה שלהם מהשולחן שעליו האכילו עניים¹⁰. הוא מתייחס לכך בפירושו לפרשת תרומה, שם הוא כותב: ... בזמן שבית המקדש קיים אדם מתכפר על ידי המזבח, ועכשיו שאין בית המקדש קיים אדם מתכפר על ידי השולחן. ומנהג חסידים בצרפת שעושים משולחנם ארון לקבורה להרות כי האדם לא ישא מאומה בידו ולא ילוננו בעמלו כי אם הצדקה שעשה בחייו והטובה שהוא מיטיב על שלחנו ולכך אמור חז"ל המאריך על שולחנו מאריכין לו ימיו ושנותיו¹¹. הוא מרחיב את הדברים בספרו שולחן של ארבע:

וידבר אלי זה השלחן וגו' – פתח במזבח וסיים בשלחן, אלא מה מזבח מכפר אף שלחן מכפר. והנה באזנינו שמענו ורבים ספרו לנו בגדולים שבצרפת ופרנסים בעלי אכסניא, שנהגו מנהג נכבד מאוד, נתפשט ביניהם מימים קדמונים, שהשולחן שלהם שהאכילו עליו את העניים, בלכתם לבית עולמים עושים ממנו ארון ולוחות שנקברים בהם. וכל זה לעורר ולקבוע בלבבות, כי האדם אלו יגיע שיאו לעב ויעלה עושרו לעושר המלך שלמה, לא ישא בידו מאומה מעמלו שיעמול תחת השמש כי אם הטוב שעושה והצדקה שהוא מרחם את העניים כמו שנאמר (ישעיה נח ה) 'והלך לפניך צדקך'...¹²

9. ראה דבריו של ח"ד שעוועל לגבי הגירסה 'ספרד' (הרב ח"ד שעוועל, רבינו בחיי ביאור על התורה, ב, ירושלים תשכ"ו, עמ' רעט-רפ).
10. על העניין המיוחד שדווקא שולחן יעיד על הנפטר ראה: ר' קשאני, שבט ועם, ז, תשל"ב, עמ' 458. אם כי יש שלקחו לצורך כך בגדים מיוחדים כמו תכריכיו של הרב אברהם מרדכי אלטר בעל 'אמרי אמת' שנעשו מבגדים של אביו בעל 'שפת אמת' (א"מ סגל, ראש גולת אריאל, א, ירושלים תש"ן, עמ' קסד) אך אין פה עדות למעלתו של הנפטר. מעל התכריכים מלבישין קיטל שהיה לבוש ביום כפור בבית הכנסת, ועליהם את הטלית אותה לבש [ראה הרב ציננער, (לעיל הערה 1), עמ' רלז] אך לא מצאתי שקשרו מנהגים אלה עם אזכור מעשי הנפטר.
11. רבינו בחיי, רבנו בחיי – ביאור על התורה, ב, ירושלים תשכ"ו, תרומה פרק כה פס' כג.
12. רבינו בחיי, כתבי רבינו בחיי – שלחן של ארבע, ירושלים תש"ל, עמ' תעד. מובא גם אצל: הרב י"י קאשמין סג"ל, נוהג כצאן יוסף, תל אביב תשכ"ט, עמ' סא. מעניין לציין שבשפתי כהן הוסיף רמז בראשי תיבות "רזה רמוז בשלחן שמור לקבורת חסד נדיבותך" (הרב מ' כהן, שפתי כהן, ב, ווארשא 1883, עמ' 181). עדויות נוספות לנוהג זה מצויות אצל: ר' ישראל אלנקאווה (נפטר ספרד 1391) – הרב י' אלנקאווה, מנורת המאור, א, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 35; ר' יצחק קארו (נפטר טורקיה 1518) – הרב י' קארו, תולדות יצחק, א, ירושלים תשנ"ד, שמות כה כג. נוהג זה מצא לו מקום בספרו ההלכתי של הרב שלמה גנצפריד, קצור שלחן ערוך, שם בתחילת "דין קבורה ובית הקברות" כתב "...טובי לבב שהאכילו עניים על שלחנם, יש לעשות להם ארון מן השלחן כמו שכתוב והלך לפניך צדקך" (הרב ש' גנצפריד, קצור שלחן ערוך, ירושלים תשמ"ח, קצט א).

כמאתיים שנה מאוחר יותר, הובא למנוחות במצרים תלמידו של הרדב”ז, ר’ שמעון בן יחיאל קשטילאץ אשכנזי (נפטר מצרים ש”ח). הוא ציוה שיסתמו את הגולל שעל קברו ב”לוח שעליו היה קורא יומם ולילה”¹³. בסמוך לו נפטר ר’ שלמה ליכשיס (נפטר לובלין שנ”א), ראב”ד בעיר לובלין, בקינה שנכתבה לזכרו מסופר ”משלחן הערוך לתורה ולתעודה עשה מטה וארון לבור אוהל”¹⁴.

כמאה השבע עשרה אנו מוצאים נוהג זה גם ביוון. ר’ שלמה הלוי (נפטר יוון שצ”ד), שכיחן כראש ישיבה בעיר סלוניקי, ציווה לפני מותו ”הספסל שהיה משים עליו הספרים כשהיה לומד שיעשו ממנו ארון כדי לקברו בו”¹⁵.

הרב משה שמשון בכרך (נפטר ת”ל)¹⁶, אביו של בעל חוות יאיר, ציווה, כפי שמעיד בנו, שארוננו ייעשה מדפנות הסוכה שלו¹⁷. התייחסות נוספת של בעל חוות יאיר, לנושא זה, מצויה בהגהותיו למנהגי וורמיישא של ר’ יוזפא שמש, שם כתב ”לרב תופס ישיבה לוקחין דף אחד משולחן הישיבה ועושין אותו ארון”¹⁸.

בספר קב הישר, לר’ צבי הירש קאידנובר¹⁹ (נפטר פרנקפורט תמ”ב), מובא שחייט שהיה זהיר במלאכתו ולא לקח ולו פרוטה אחת שאינה שלו ביקש שארון הקבורה שלו ייעשה מהשולחן שעליו עבד. וכך לשונו:

וראיתי חיט אחד בק”ק בריסק דליטא קודם מותו ציוה לחברה קדישא שיעשו משלחנו שהיה בביתו – ארונו והאמה שהיה מותח בו הבגדים יתנו בידו. ושאלו אותו חברה קדישא מה כוונתו בזה הצוואה והשיב, שהשלחן והאמה יעידו לו כשני עדים נאמנים שכל ימיו לא גנב מאומה ממלאכתו²⁰.

13. הרב רפאל אהרן בן שמעון, טוב מצרים, ירושלים תשנ”ו, עמ’ קלה.

14. ש”ש ניסנבוים, לקורות היהודים בלובלין, לובלין תר”ס, עמ’ 30. מעניין לציין שבהערת הכותב במקום נכתב ”המנהג היה לפנים לעשות ארון ומטה מהשלחן שלמד עליו הנפטר או שפרס עליו לחמו לעניים”.

15. י”צ עמנואל, מצבות שאלוניקי, ירושלים תשכ”ג, עמ’ 267-299. ראה גם: הרב ד’ קונפורט, קורא הדורות, ברלין תר”ו, מו ע”ב.

16. אודותיו ראה: י”ט אינשטאט, דעת קדושים, פטרבורג תרנ”ח, עמ’ 218-221 אך שם לא נזכר דבר מבקשה מיוחדת זו; (ללא מחבר וללא כותרת), בכורים, א, תרכ”ד, עמ’ XXXI; וכן D. Kaufmann, R. Jair Chajjim Bachrach, Trier 1894, p. 23-54.

17. הרב יאיר בכרך, מקור חיים קיצור הלכות, ב, ירושלים תשמ”ד, סי’ תר”ל סעיף א.

18. הרב י”ח בכרך ’השלמות והגהות’ בתוך הרב י” שמש, מנהגים דק”ק וורמיישא, ב, ירושלים תשנ”ב, עמ’ ק.

19. אודותיו ראה: הרב צ”ה קאידנובר, קב הישר, ירושלים תשנ”ג, עמ’ 47-72.

20. שם פרק מו עמ’ רכ. בהתייחסותו הראשונה של ד’ שפרבר (לעיל הערה 1) לנושא זה ציין שאת המקור מקב הישר לא מצא. בפעם השנייה הביא מקור שונה שלכאורה אינו ממין העניין (ראה מנהגי ישראל, ד, עמ’ נ’ הערה 2) ולא עמד על הדברים המובאים כאז.

על הרב יצחק ב"ר שמואל לאמפרונטי²¹ (נפטר איטליה תקי"ז), מגדולי רבני איטליה ומחבר הספרים פחד יצחק, מסופר:

... ובהיותו בן ארבעים ואחת שנה, היא שנת הת"ף, מנהיגי תלמוד תורה ציוו לעשות שולחנות חדשים ללמוד תורה עליהן ולהסיר את הישנים כי מרקב בלו, ויבקש רבנו מאת המנהיגים שיתנו לו במתנה שלחן מן השולחנות הישנים שלמדו עליהן תורה כמה וכמה שנים, ויעשהו ארגו שינוחו בו עצמותיו אחרי מותו...²²

על הרב יששכר בר בלון²³ (נפטר מטרסדורף תקנ"ח) מסופר, שסמוך לפטירתו הסתגר בחדרו ולא הרשה לאיש להיכנס פנימה, כאשר נכנסו אנשי החברה קדישא לחדר לאחר פטירתו מצאוהו מוטל על המיטה ועל השולחן מונחת צוואה ובה הוא מבקש שיעשו את הארון מהשולחן שעליו למד תורה.²⁴

ר' ישראל (נפטר אסאד תקס"ז), אביו של המהר"י אסאד היה חייט. ולמרות שפרנסתו הייתה בצמצום לא נהנה מעולם משאריות שהושארו על ידי לקוחותיו כדרכם של החייטים, אלא שהיה אוספם ומחלקם לנצרכים. שולחן עבודתו היה נקי מכל שמץ של עבירה, ולפיכך גם ציוה לפני פטירתו מן העולם שיכינו את ארונו מקרשי שולחן עבודתו כדי שאלה יעידו לפני שוכן מרומים על ישרו בימי חייו עלי אדמות.²⁵

על ארונו של ר' אברהם יהושע השיל (נפטר מזיבז' תקפ"ה), ה'אוהב ישראל' מאפטא מביא מרטין בובר את הסיפור הזה:

בראש חודש של אותו יום שנפטר בו דיבר הרבי מאפטא על שולחנו על מות הצדיקים. אחר ברכת המזון עמד מכיסאו והתחיל מהלך בחדר הנה והנה בפנים לוהטות. אחר כך עמד לפני השולחן ואמר: 'אתה השולחן הטהור תעיד עלי שאכלתי עליך כדין והוריתי עליך כדין'. אחר כך ציוה שיעשו מן השולחן את ארונו.²⁶

הערה נוספת שיש להעיר בהקשר זה היא שבכל המקרים בהם קיים מנהג זה אצל בעלי מלאכה מדובר בחייטים ראה להלן ליד הערות: 25; 29.

21. אודותיו ראה: ד' קארפי, "לאמפרונטי יצחק", אנציקלופדיה עברית, כא, ירושלים תל אביב תשכ"ט, עמ' 918-919.

22. יב"ה מפירארא, ספר תולדות הרב הגדול יצחק לאמפרונטי זצ"ל בעל ספר פחד יצחק, ליק 1871, עמ' ג ע"ב; הרב ח' קנאללער, דבר יום ביומו, פרעמישלא תרצ"ג, מה ע"א. יש לציין שבמקרה זה כלל לא ברור שזהו שולחן עליו למד הרב יצחק לאמפרונטי בעצמו.

23. אודותיו ראה: י"י כהן, חכמי הונגריה והספרות הרבנית בה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 213-214.

24. י"י גרינוואלד, מצבת קודש, ניו יורק תשי"ב, עמ' 124.

25. י' גולדשטיין, 'תולדות מהרי"א', בתוך הרב י' אסאד, דברי מהרי"א, ירושלים תשמ"ו, עמ' ד.

26. מ' בובר, אור הגנוז, ירושלים ותל אביב תשל"ט, עמ' 320; ש"ח פרוש, אור יקרות, ב, עמ' קא-קב.

ארונו של הרב משה סופר (נפטר פרשבורג ת”ר), החתם סופר, נעשה מהשולחן אשר עליו הכין את שיעוריו לתלמידי ישיבת פרשבורג.²⁷

לאחר פטירתו של האדמו”ר מוהר”ש מלובביטש (נפטר לובביטש תרמ”ה), לקחו את השולחן שעליו היה דורש חסידות לקחו וממנו עשו ממנו ארון לקבורתו.²⁸

ר’ שלמה זלמן פרלמן, אביו של הרב ירוחם יהודה ליב פרלמן ‘הגדול ממינסק’, התפרנס מחייטות. סמוך לפטירתו קרא לבנו ואמר לו:

ידעתי בני שאין בלבך עלי שלא כוננתי את מצבך היטב כאשר יעשו שאר אבות לבניהם כי על כן ידעת כי איש עני ואביון הייתי מעודי ושהדי במרומים כי כל אשר ביכולתי לעשות עשיתי בעדך בטל ילדותך... וזה החסד האחרון אשר תעשה עמדי. את ארוני יעשו משלחן מלאכתי, הוא עדי כי באמונה עבדתי עליו כל ימי היותי, ובכפי לא דבק מאום משל אחרים.²⁹

על האדמו”ר ר’ יעקב צבי בן יהושע אשר רבינוביץ’ מפאריסוב, מחבר הספר “עטרה לראש צדיק”, מסופר שלאחר פטירתו ביום ב’ בטבת תרמ”ט עסקו האדמו”רים ר’ מאיר יחיאל הלוי מאוסטרובצה, ר’ אלתר מוולברום ור’ פנחס מקונסק בהכנת הארון. לצורך כך פירקו קרש מהשולחן עליו למד תורה.³⁰

נוהג זה נמשך גם במאה העשרים. בצוואתו של הרב אליעזר דייטש (נפטר הוניהאד תרע”ו) כתב:

אם לא אזכה ח”ו ליסע לירושלים ואשאר פה יתנו לי הטלית של שבת יום טוב אשר התפללתי בו הרבה שנים ולצורך הארון יקחו השלחן אשר למדתי עליו בביתי וכתבתי עליו ח”ת וגם אכלתי עליו בשבת ויו”ט ואם לא יספיק יצטרפו עמו גם שבר קרשים אבל עכ”פ לא ימנעו מליקח מזה השלחן וזה השלחן אשר לפני ה’ ובכל זאת אקוה שאזכה עוד להיות נטמן בירושלים עה”ק אחר אריכת ימים ושנים.³¹

27. הרב ח”פ פלוט, ליקוטי חבר בן חיים, ה, מונקאטש תרמ”ג, עמ’ כח. ראה גם: ש’ סופר, חוט המשולש, דראהביטש תרס”ח, עמ’ קסא; א’ פייגעלשטאק, תולדות החת”ם סופר, ניו יורק תשי”ג, עמ’ נט. וראה להלן שכך נהגו גם אצל חלק מצאצאיו.

28. מובא על ידי הרב גור אריי, (לעיל הערה 1), עמ’ רנו ובהערה 2.

29. הרב מ’ היילפרין, הגדול ממינסק, ירושלים ניו יורק תשנ”א, עמ’ 44. ובהערה שם מובאת הערה שכתב מיכל רבינוביץ’ שהוציא לאור את המהדורה השנייה “וכן ראיתי בשנת תרנ”ד בעירה קורשאן (פלך קובנה) מצבה על קבר חייט משולחן עבודתו לעד שלא נהנה מ”יתור” [מ.ר.].

30. אשכנזי, (לעיל הערה 1), עמ’ 279-280. שלמה אשכנזי מספר שהבית בו גר בשנת תרע”ז בעיר פוריסוב היה שייך בעבר לר’ יעקב צבי הנ”ל. והריהוט שהיה שייך לר’ נשאר בבית ובשולחן הייתה פלטת עץ אחת שונה מכל חלקי השולחן. בני המקום ספרו שפלטה זו ניתנה השולחן לאחר לקיחת החלק המקורי לצורך ארונו של האדמו”ר (אשכנזי, שם, עמ’ 309).

31. נדפסה בתוך: וילקט יוסף, תרע”ז קונטרס ה-ו עמ’ 18.

ואכן מתיאור הלוויה עולה שכך נהגו "... אח"כ נשאו ארון הקדש אשר עשו אותו מקרשי השלחן שלמד עליו תורה לשמה הרבה שנים וכתב עליו רובי תורתיו וחדושו וואכל עליו סעודת שבת"³².

לרב שמואל רונברג אב"ד אונסדורף (נפטר אונסדורף תרע"ט) ומחשובי תלמידיו של הכתב סופר, "... עשו לו ארון עץ מן השלחן ושטענדער שלמד עליו"³³.

בסמוך לו נפטר הרב בצלאל זאב שפרן (נפטר רומניה תר"ץ). בנו הרב אלכסנדר שפרן מספר, שאת הארון עשו מהשולחן שעליו למד תורה.³⁴

על האדמו"ר רבי ישראל מוויזניץ³⁵ (נפטר ויז'ניץ תרצ"ה) מסופר, שאת המכסה שמעל הארון עשו מהשולחן שעליו למד במשך כל השנים.³⁶

האדמו"ר ממונקטש, הרב חיים אלעזר שפירא (נפטר מונקטש תרצ"ז), ביקש בצוואתו "הארון יעשו מדפי השלחן של שבת בביהמ"ד שלי כמו שעשו לאבותינו זי"ע"³⁷.

כאשר נפטר ר' ישראל גולדמן (נפטר הונגריה תש"ג), מחבר הפירוש כנסת ישראל על פרקי אבות, נבנה ארונו מ"קרשי השולחן עליו הגה בתורה כל ימי חייו"³⁸.

בהתייחס להלווייתו של האדמו"ר ר' יוסף יצחק שניאורסון מחב"ד (נפטר ניו יורק תש"י) נכתב "... למטה בבית המדרש מפרקים את השולחנות ואת העמוד שעמד בזוית מזרחית דרומית שעליו התפלל כ"ק אדמו"ר בהיותו בחיים חיותו, ומסדרים מהם גולל ודופק"³⁹. כך נעשה גם בהלוויית חתנו הרב מנחם מנדל שניאורסון (נפטר ניו יורק תשנ"ד)⁴⁰.

תשומת לב מיוחדת יש לתת למנהג יהודי לוב כפי שמופיע בספרו של מרדכי הכהן 'הגיד מרדכי'. "המנהג אם מת איש חשוך בנים, כשקוברים אותו סותמים את ארונו בדף

32. וילקט יוסף, תרע"ז קונטרס ג-ד עמ' 12. הדברים שבו ונדפסו בתוך: הרב א"ח דייטש, דודאי השדה, סאטמר תרפ"ט, עמ' 18.

33. ש"ח דייטש, תולדות שמואל, ניו יורק תשנ"ט, עמ' קנג.

34. הרב א' יונג (עורך), נוטרי מורשת, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמו. דברים אלה שבו ונדפסו בתוך הרב ב"ז שאפראן, שו"ת הרב"ז, ירושלים תשנ"ב, עמ' 9.

35. אודותיו ראה: מ' וונדר, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 49-53.

36. י' אלפסי, תפארת שבמלכות, תל אביב תשכ"א, עמ' 240; נ"א רוט, קדוש ישראל, ב, בני ברק תשל"ה, עמ' תקסב.

37. הרב ח"א שפירא, צוואה, מונקאטש תרצ"ז, אות יד. לא מצאתי עדויות לנוהג זה אצל אבותיו.

38. י' ויינשטוק, הראה לעניו הרב מנדל זצוק"ל, בני ברק תשנ"ז, עמ' 39.

39. א"ח גליצנשטיין, ספר התולדות, ד, ניו יורק תשל"ו, עמ' 132. ראה גם: מ"ד ריבקין, אשכבתא דרבי, ניו יורק תשי"ג, עמ' 95-96.

40. בבטאון 'כפר חב"ד', גליון 622, עמ' 34 ניתן לראות את השולחן נילקח לצורך עשיית הארון; שם עמ' 40 נראה הארון בבירור וניתן לראות בצורה ברורה שהוא עשוי מהשולחן של הרבי.

שלחנו”⁴¹. מנהג זה הנו ייחודי. הוא מצוין כנוהג כללי ולא של אנשים יחידים, וכמו כן קשה לראות קשר בין הנוהג לבין היותו של אדם חשוד ילדים⁴².

עשיית מצבה מחפציו של הנפטר הנה דבר נדיר ביותר, וכמעט לא מצאתי לה זכר. על האדמו”ר ר’ בעריש מביאלה (נפטר תרל”ו) מסופר שצם במשך ארבעים שנה ובמשך אותן שנים שם אבן מראשותיו בשעה שישן. את מצבתו ביקש שיעשו מאבן זו⁴³. על ר’ בעריש חסיד מקוטנא מסופר:

...דרכו בקדש ה’ לערוך גלות השכינה ית’ להתנודד ממקום למקום, ובכל מקום בואו הסתיר את דרכיו הקדושות למען להיות הצנע לכת עם ה”א... ולכל מקום בואו הוביל אתו אבן א’ אשר שם אותה מראשותיו, ועליה הניח צדיק את ראשו תמיד בעת שנתו... ובעת האחרונה לימי חייו, היה בעיר קוטנא, וקרא את אנשי הח”ק קודם פטירתו ואמר להם שרואה כי בעוד זמן מיעוט יסתלק מעלמא דין, ומבקש שיתנו לו מקום כבוד לקבורתו ויתנהגו אתו בקדושה, ואת האבן אשר איתו יעשו לו למצבה לקברו, וכן מלאו בקשתו והאבן הזאת עומדת לנס על קברו הק’ עד היום הזה”⁴⁴.

שימוש בחפץ המזכיר את מעשיו הטובים של הנפטר לצורך עשיית תכריכים נמצא רק בספרו של האדמו”ר הרב אברהם וינברג מסלונים - בית אברהם, (ירושלים [תש”ד], עמ’ כב). בדבריו בפרשת וישב מביא האדמו”ר מסלונים מעשה אודות ר’ נפתלי הגדול. פ”א הזמינו אליו המלך, וכשראתה אותו בת המלך חשקה נפשה בו עד שחלתה מזה, וסבבו המסיבות עד שהיא תשאר איתו לבד בחדר, ונכנסה עם כתנת שכל הבשר נראה בו, והוא ברוב חכמתו וצדקתו שכנע אותה כי לאו בר הכי ואינו שייך לזה, וניצל מהניסיון. והיות וכל זה ה’ פגיעה בכבודו, רצו לפייסו, ואמר שאינו רוצה רק לבוש שלבשה אז. וצוה שיעשו לו מזה תכריכים אחרי פטירתו שהם יגיניו עליו מפני המזיקים.

הכנסת חפצים של הנפטר לקבר

לצד הנוהג להשתמש בחפציו של הנפטר לצורך הקבורה עצמה, קיים נוהג של הכנסת חפצים לקבר. במידה מסוימת נוהג זה קיצוני יותר, שכן בעוד בעשיית ארון

41. מ’ הכהן, הגיד מרדכי, ירושלים תשל”ט, עמ’ 204. ד’ שפרבר ציין שיתכן ונוהג זה נובע מדברי רבינו בחיי, הנזכרים לעיל, ספר אותו היו רגילים ללמוד בלוב (ד’ שפרבר, מנהגי ישראל, ד, ירושלים תשנ”ה, עמ’ נ הערה 2 בהתבסס על האמור בשו”ת ויקרא אברהם לר”א אדאי, ליורנו תרכ”ה, קכא ע”ד).

42. אמנם מ’ הכהן ציין במקום שבספרו של הרב אברהם כלפון, חיי אברהם, ניתן נימוק למנהג זה אך לעת עתה לא מצאתי את הדברים.

43. מ’ אונגר, ספר קדושים, ניו יורק 1967, עמ’ 294-300.

44. הרב אמ”ג זיכלינסקי, להב אש. ישראל תשכ”ז. עמ’ ה’ הערה ב.

מובלע הנוהג בתוך אחד מחלקי הלוויה הרגילים, הרי שבהכנסת חפץ לקבר נעשית פעולה שלימה שכל עניינה הוא אזכור זכותו של הנפטר ואין לה כל הצדקה אחרת. יחד עם זאת יש לציין שנוהג זה מאפשר שימוש במגוון רב יותר של חפצים, שכן אין הוא מוגבל ליכולתו של החפץ לשמש כחומר גלם לארונו של הנפטר.

עדות ראשונה לנוהג זה היא מן המאה השש עשרה, והיא מצויה בתשובה של הרב דוד בן זמרא (נפטר ישראל של"ד). הרדב"ז נשאל, בעקבות פטירתו של נער ביום טוב ראשון של פסח האם אנשי החברא קדישא נהגו בו כראוי. בסוף השאלה הוא נשאל: עוד היה במעשה שצוה אביו של מת שיניחו לו תפלין תחת שיחיו של מת וקברם עמו אם יש תועלת למת בזה או אם הדבר אסור מפני אבדן כתבי הקדש⁴⁵.

רק כעבור יותר ממאתיים שנה אנו מוצאים עדות נוספת לבקשה דומה. הרב יששכר בר בלוך (נפטר תקנ"ח) ביקש שספרו בינת יששכר, הכולל אחת עשרה דרשות מוסריות, יקבר יחד אתו⁴⁶.

בהערותיו של הרב יעקב בן מרדכי גלאסבערג, שוחט ומוהל בברלין, לספר זכרון ברית לראשונים קיימת התייחסות לשני מנהגים מיוחדים של חלק מהמוהלים ולפיהם:

והמנהג שהמוהלים מצניעים הערלות אשר כרתו בידם מבני ישראל וכשימותו קוברים הערלות עמהם. וכן כתוב בספר כ"י מר' יונה הרופא שידועי ספר המוהלים במקומו מצניעים כל הערלות של תינוקות שהיו מלים וגוזרים לבניהם או לב"ב [=לבני ביתם] שילבישום עליהם אחר מיתתם על התכריכים שלהם כמו מלבוש ואו' [=ואומרים] שזהו סגולה להברית ממנו כל מזיק ומחבל.

וקצת מוהלים נוהגים כשנפטרים אל בית עולמם קוברים עמהם ספר אשר בו כתובים כל הילדים הנמולים ע"י בחייו כדי שיגן עליהם מעשי ידיהם...⁴⁷

הרב שבתי ליפשיטץ⁴⁸ (נפטר מרוהטין תרפ"ט) בספרו ברית אבות לאחר שמביא את הדברים של הרב גלאסבערג מוסיף ואומר: "ולולא מסתפינא היה נראה לי לומר יותר מזה, שיקח עמו המוהל האיזמל של מילה כמ"ש ברבינו בחיי פרשת תרומה עיי"ש"⁴⁹.

45. הרב דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ד, ישראל תשל"ב, סי' אלף קעט (קז). התשובה עצמה ראה להלן בפרק דיונים הלכתיים.

46. י"י גרינוואלד, מצבת קודש, ניו יורק תשי"ב, עמ' 124.

47. הרב י' גלאסבערג, זכרון ברית ראשונים, ג, נקרא חלק המלואים, קראקא תרנ"ב, עמ' 236-237. הדברים מובאים גם אצל: הרב ש' ליפשיטץ, ברית אבות, ארצות הברית תשנ"ה, סי' א אות לט עמ' סא; סי' ז אות לד.

48. אודותיו ראה מ' וונדר, חכמי גליציה, ג, ירושלים תשמ"ו, עמ' 560-565.

הרב הלל בן ברוך ליכטנשטיין (נפטר קולומביה תרנ”א), ביקש בצוואתו שיניחו
”במקום מנוחתו השולחן עליו למד כל ימי חייו” וכך נעשה.⁵⁰

הרבנית מרים חיה משאץ (נפטרה שאץ תרס”ג) ביתו של ר’ מאיר מפרימישלין,
הייתה ‘בעלת מדריגה’ וסיפורים רבים מסופרים על חכמתה ועל מופתים שעשתה. היא
ירשה מאביה את מקלו ובו הייתה תומכת את ראשה בטרם השיבה לשואליה דבר.⁵¹ היא
ציוותה שבמותה ייטמן המקל יחד עמה בקבר.⁵²

לאחר פטירת ר’ מאיר שמחה הכהן מדוינסק (נפטר דוינסק תרפ”ו) ציווה ר’ יוסף
ראזין הרוגוצ’ובר שקרשי הסטנדר שעליו למד תורה יושמו בקבר.⁵³

בשנת 1962 הלך לעולמו באנגליה הרב יחזקאל אפשטיין עורך התרגום והפירוש
האנגלי של התלמוד הבבלי שיצא לאור בדפוס שונצין בין השנים תש”ך-תשמ”ט.
בלוויה השליכה אלמנתו דף אחד מתוך כתב היד של הפירוש לתוך הקבר.⁵⁴

הרב יהודה זאב סגל (נפטר אנגליה תשנ”ג) יצר את החלוקה לפיה ניתן ללמוד את
הספר חפץ חיים בלימוד יומי במשך מאה שבועים ושמונה ימים. הוא ראה בכך דבר בעל
חשיבות רבה, כפי שעולה מתוך דבריו בסמוך לפטירתו:

זמן קצר בטרם פטירתו הביע הרב סגל שתי משאלות בענין קבורתו.
מתוך מכלול הישגיו הרבים לאין-ספור, ראה הרב סגל בלוח שלו
לשמירת הלשון את ‘כרטיס הכניסה לעולם הבא’, וביקש כי עותק מן
הלוח ייטמן יחד אתו כשיובא לקבורתו...⁵⁵

תחומי פעילות רבים העסיקו את הרב שלמה קרליבך (נפטר ישראל תשנ”ד). אחד
מהם הוא ניסיון להציל יהודים מהתבוללות. נושא זה היה קרוב ללבו, וככל הנראה היקר
לו מכל. בשל כך, כנראה, הקפיד לרשום לעצמו את שמות כל אלה שעלה בידוע למנוע
את התבוללותם. עם רשימה זו רצה להיקבר, אך הדבר לא יצא אל הפועל, כפי שספר ר’
משה גלר, אחד מותיקי תלמידיו.

חמישה פנקסים היה מחזיק רבינו ובהם שמות מאות בחורים ובחורות
עמך ישראל אשר הצילם מלהנשא לבני ניכר, וצוואה הותיר אחריו
שיקברו פנקסים אלו עמו, למען יעמדו לו לזכות ויפתחו שערים לפניו

49. הרב ש’ ליפשיטץ, (לעיל הערה 47), סי’ ז אות לד עמ’ קפב. על מנהגים שונים ביחס לעולה ראה הרב
י”ד ויסברג, אוצר הברית א, ירושלים תשמ”ו, עמ’ קנב הערה עג.

50. הרב א”ח לווינזאהן, קודש הלולים לה’, ירושלים תשנ”א, עמ’ רצב.

51. מ’ גרליץ, אספקלריה המאירה, ב, בני ברק תשנ”ז, עמ’ תקצ”ד.

52. י’ אלפסי, “נשים בחסידות”, לקוטי שושנים (עורך: י’ גרין), ירושלים תש”ס, עמ’ 311.

53. ז”א רבינר, רבינו מאיר שמחה, תל אביב תשכ”ז, עמ’ רלט.

54. על פי דברים שאמר לי הרב פנחס ליבור שהשתתף בלוויה.

55. הרב ש’ פינקלמן והרב י’ ברקוביץ, חפץ חיים – השיעור היומי, ירושלים תשנ”ו, בסוף הדברים
‘לזכרו הטהור של הגאון... הרב יהודה זאב... סג”ל’ (לא ממוספר).

בעולם הבא. כאשר נסתלק ר' שלמה מן העולם, לא נמצאו הפנקסים, ולא ידע איש מקום הנחתם, וחברינו מאוד היו נבוכים ומצטערים על כך אך אנכי סימן ברכה ראיתי בזה, כנראה עלו עמו למרום לעמוד איתו יחדיו לפני כסא הכבוד לפתוח לו שערי גן עדן⁵⁶.

הבאת חידושי תורה של הנפטר ללוויה

בשונה מן הדברים הנזכרים לעיל שעליהם קיימות עדויות עוד מימי הראשונים, להבאת חידושי תורה לא מצאתי עדות לפני המאה התשע עשרה. בצוואתו של הרב נפתלי כ"ץ (נפטר איסטנבול תקע"ט), נכתב "בשעת הלוויה יניחו על מטתי ס' ברכת ה' עד הקבר ולא יניחו אותו בקבר..."⁵⁷.

הרב חיים פלויט מספר על נשיאת כתבי רבו החתם סופר (נפטר פרסבורג תר"כ) בזמן הלוויה, ומעיד שהוא עצמו היה בין נושאי הספרים "...ולפני המטה נסע הטאדענוואגען ואחריו הלכנו נ"ב תלמידיו עם נ"ב מחבוריו..."⁵⁸. גם בספר חוט המשולש מוזכר שבזמן מסע הלוויה נישאו כתביו של החתם סופר אלא ששם מדובר על מספר גדול יותר של ספרים "וספרא דבי רב כתבי יד קודש שלו יותר מתשעים ספרים נשארו תלמידיו לפני מיטתו"⁵⁹. נוהג זה נשנה גם אצל בנו ונכדו של החתם סופר. על בנו, הרב אברהם שמואל בנימין סופר, בעל 'כתב סופר' (נפטר פרסבורג תרל"ב), נכתב ש"לפני המטה הלכו תלמידיו ונשאו כתבי יד קדשו נ"ז ספרים כמנין שנותיו"⁶⁰. על נכדו של החתם סופר, הרב שמחה בונים סופר, שבט סופר (נפטר פרסבורג תר"ו), מסופר "לפני מטתו נשאו תלמידיו את כתבי יד קדשו, שלושים וחמשה כרכים בהלכה ואגדה ובכל מקצועות התורה"⁶¹.

בהלוויית הרב יצחק דב הלוי מווירצבורג⁶² (נפטר ווירצבורג תרל"ח) נישא הארון על גבי כרכה רתומה לארבעה סוסים "ולצידיה הלכו תלמידיו אשר נשאו בידיהם את ספריו הרבים, הן המודפסים והן אלה שנשארו בכתובים"⁶³.

56. מ"ח ברנד, ר' שלימליה, אפרת תשנ"ד, עמ' 193.

57. הרב נ' כ"ץ, שער ההכנה, זולקוה 1848, דף ג ע"ב; הנ"ל, צוואת הגאון רבינו נפתלי כ"ץ זצ"ל, טהארן, תרכ"ז, עמ' 24.

58. הרב ח"פ פלויט, ליקוטי חבר בן חיים, ב, מונקאטש תרמ"ג, עמ' כח.

59. ש' סופר, חוט המשולש, דראהביטש תרס"ח, דף מ ע"ב; וכן א' פייגעלשטאק, תולדות החתם סופר, ניו יורק תשי"ג, עמ' נט.

60. סופר (לעיל הערה 59) עמ' סד ע"א. וכן: ש' סופר, אהל רחל, בתוך הרב אש"ב סופר, כתב סופר, תל אביב תשנ"ה, עמ' 63.

61. אש"ב סופר-שרייבער, כתב זאת זכרון, ירושלים תשל"ו, עמ' 180.

62. אודותיו ראה: ב"ש המבורגר, נשיא הלויים, בתוך כתבי רבינו יצחק דב הלוי מווירצבורג, ישראל תשנ"ב, עמ' תצו-תקעד.

63. שם. עמ' תק"ס.

כאשר נפטר הרב גרשון ליטש רוזנבאום⁶⁴ (נפטר תרס”א), מחבר שו”ת משיב דברים ותלמידו של הכתב סופר, ”הוליוכו אחרי מיטתו ששה עשר חיבורים אשר הניח אחריו ברכה”⁶⁵.

הלווייתו של האדמו”ר מספינקא, ר’ יוסף מאיר ווייס (נפטר ספינקא תרס”ט), נערכה בספינקא בו’ אייר תרס”ט. בתיאור הלוויה נכתב ש”אחרי מיטתו הלכו בלב שבור טובי תלמידיו, והמה נושאים ארגזים מלאים כתבי-יד של חידושי תורתו, את ספרו הגדול אמרי יוסף על התורה והמועדים, ושאר ספרים”⁶⁶.

עדויות על מסע הלוויה של החפץ חיים (נפטר ראדין תרצ”ג) המתייחסות להבאת כתביו לא מצאתי. אך בתמונה מהלוויה זו נראים ספריו בקצה המטה הנישאת על כפים⁶⁷.

שנה לאחר מכן בלוויה של הרב גולדמן נערמו על מטתו ארבעים ושניים כרכים של חידושי. בשעת ההספד התייחסו לכך ואמרו ”קיים רבי ישראל את הכתוב ’ודברת במ’, במ עולה למנין ארבעים ושנים ספריו”⁶⁸.

במסע הלוויה של הרב יחזקאל אברמסקי (נפטר ישראל תשל”ו) נשאו אחר ארונו את עשרים וארבעה הכרכים של ’חזון יחזקאל’, כפי שהוא עצמו ביקש⁶⁹.

בתמונה מהלווייתו של הרב בן ציון אבא שאול (נפטר ישראל תשנ”ח) ניתן לראות שעל גבי הגופה מונחים ספרים כשהם פתוחים⁷⁰. הרב שאול גבאי התייחס לכך בדברי הספד שנשא לזכר רבו. הוא סיפר שהרב אבא שאול תיאר לו בצורה מדויקת כיצד הוא רוצה שהספרים יונחו (שכן הוא רצה שאלה יונחו כנגד הספירות חג”ת נה”י), היכן ולאיזה כיוון לפתוח כל אחד מהם⁷¹. הוא גם ציין שהרב אבא שאול ביקש שייאמר במפורש שהספרים מעידים ”שלא למדתי לקנטר שלא למדתי להתנשא אני יכול להעיד בעצמי שכתשעים אחוז מהתורה שלמדתי למדתי תורה לשמה...”⁷².

בצוואתו של הרב שרגא פייבל שנעבאלג (נפטר אנגליה תש”ס), מחבר שו”ת שרגא המאיר, בחלק שכותרתו ”לטובת נשמת” כתב בין השאר ”בשעת הלוי” ישאו אחרי

64. אודותיו ראה: כהן (לעיל הערה 23), עמ’ 432-433.

65. הרב י’ ווייס, אלף כתב, ב, בני ברק תשנ”ז, עמ’ קל.

66. א’ סורסקי, שושלת ספינקא, בני ברק תש”ן, עמ’ רמג.

67. הרב שטרן, (לעיל הערה 4).

68. לעיל הערה 38.

69. י”מ טננבוים, מורנו ורבנו הגאון רבי יחזקאל אברמסקי זצ”ל, ירושלים (חש”ד), עמ’ אחרון.

70. יום ליום, (לעיל הערה 4).

71. לש”מ, תפארת ציון הספידא דצדיקא שנישאו אחר מיטתו של רבינו הגדול מרן עטרת ראשנו כקש”ת רבי בן ציון אבא שאול זצ”ל, ירושלים תש”ס, עמ’ רסב.

72. שם, עמוד רסב; ראה גם את דברי בנו של הרב אבא שאול (שם עמ’ קיג).

הספרים שהדפסתי וסדרתי אותם, וגם הכת"י בדברי תורה שנשארו כי אולי כוונתי במקום אחד להאמת יהי' זה טובה לנשמתו⁷³.

הלווייתו של הרב אלעזר מנחם מן שך (נפטר ישראל תשס"ב) נערכה בבני ברק בעש"ק וירא תשס"ב. עד צאת מסע הלוויה הייתה המטה מונחת בבית המדרש של ישיבת פונוביז' וספריו 'אבי עזרי' הונחו על המקום שממנו נשא את שיעוריו⁷⁴, וכן על המיטה שעליה היה מונח⁷⁵.

בסיומם של הדברים כדאי להביא את אשר מסופר על הרב שמעון דייטש (נפטר ישראל תרל"ח), אחד מתלמידיו המיוחדים של החתם סופר. אמנם לא מדובר בסיפור זה על חידושיו של הרב דייטש אלא על ספר שקיבל מרבו החתם סופר, אך כיוון הדברים דומה.

לאחר הרעש שפקד את העיר צפת בשנת תקצ"ז 'צא החתם סופר בקריאה לאסוף כספים לעזור ליושבי צפת. הרב שמעון דייטש השקיע מאמצים רבים בפעילות זו ועל כך זכה להערכה רבה של רבו. כאות הוכרה נתן לו החתם סופר –

ספר חובת הלבבות מדפוס ישן אשר החתם סופר בעצמו למד בו בילדותו בהיותו סמוך על שולחן רבו הגאון ר' נתן אדלר ז"ל. ובשעה שנתן לו המתנה אמר לו החתם סופר 'כאשר תעיין בספר זה ויזכר לך על שום מה שהוענק לך תדע כל הימים כמה גדול עניין העזרה ליהודי ארץ ישראל'. בשער הספר היה כתוב בכתב יד קדשו של החתם סופר: בהתהלך תנחה אותך זה עולם הזה, בשכבך תשמור עליך בשעת מיתה והקיצותה היא תשיחך לעולם הבא⁷⁶.

לימים עלה הרב דייטש לארץ ישראל ושם נפטר בט' שבט תרל"ח. "מספרים שתלמידי החתם סופר הניחו על מיטתו הספר חובת הלבבות שהעניק לו רבו במתנה ושכתב בעמוד השער 'בשכבך תשמור עליך בשעת מיתה'⁷⁷".

דיונים הלכתיים

מעט מאוד עקבות יש לנוהג זה בספרות השו"ת. כפי שנוזכר לעיל בסוף המאה השש עשרה נשאל הרדב"ז לגבי הנחת תפילין של הנפטר בתוך קברו. וזו תשובתו:

73. 'צוואת הגאון הצדיק רבי שרגא פייוויש שנעלבלאג', מבקשי תורה, כו, תמוז תש"ס, עמ' תע.

74. (ללא שם המחבר), הגאון רבי אלעזר מנחם מן שך זצ"ל, המודיע, י"ח חשון תשס"ב עמ' א.

75. משפחה, י"ט מר חשון תשס"ב (5/11/2001), עמ' 39.

76. הרב ש' דייטש, אמרי שפר, ירושלים תשנ"ח, מכוא עמוד שני (לא ממוספר).

77. שם, מכוא עמ' רביעי (לא ממוספר).

...ולענין הנחת התפילין הדבר פשוט דאסור לאבד כתבי הקדש דאפילו ס"ת שבלה לא התירו אלא בכלי חרס ואצל צורכה מדרבנן אבל תפילין כשרים אסור וכן הוכחנו אותו על ככה והוציאן וראינו אותם שעדיין לא נפסדו ולא נתקלקלו. ואם היה הנפטר נזהר הרבה במצות תפילין כבר היה מקום להניחן על קברו ועל ארונו לפי שעה לומר קיים זה מה שכתוב בזה כמו שעשו לחזקיה אבל אני רואה בדור הזה מי שראוי לכך אלא אדרבה מכבידין עליו העונש לפי שמדקדקין אחריו לראות אם היה ראוי לכך או לא. וכבר כתבו הפוסקים דהאידינא אין מניחין ס"ת על ארון אפילו על גדול הדור. הכלל העולה שאין ראוי לאדם להתחכם על קונו אלא תמים תהיה עם ה' אלהיך.⁷⁸

בדבריו מוצאים אנו את האיסור לאבד כתבי קודש.⁷⁹ ככל הנראה זו הסיבה לכך שרוב אלה שרצו שחידושיהם ישמשו להם מליצי יושר, ביקשו להביאם ללוויה אך לא לקוברם עמם.⁸⁰

הרב מרדכי וינקלר, רבה של העיר מאד שבהונגריה, נשאל על ידי הרב יוסף כהן, לאחר פטירת חותנו, הרב אליעזר דייטש (נפטר בוניאד תרע"ו), שאלה שונה.

... על דבר כי כמה פעמים צוה למעכ"ת כי יניח את הכתבים שלו [מה שנדפס מהם] בקברו וכן היו מוכנים כרוכים יחד עד"ז ומפני בהילת הזמן היום קצר עיו"ט נשכי' לעשות כנ"ל מהו שיעשה לע"ע אם יש מקום לפנות הקבר או להמתין עד המעמד המצבה יהא אפשר להניחם שם.⁸¹

למרות שלא נשאל על עצם העניין, בחר הרב ממאד לחוות דעתו על כך וכתב שלדעתו יש לטמון את הכתבים בתוך כלי חרס כדי שלא יהיה בכלל מאבד כתבי קודש. שאלה זו נשלחה גם לאדמו"ר הרב חיים אלעזר ממונקטש.⁸² בפתח דבריו הוא תממה על עצם הצוואה:

והנה לכאורה יפלא על צוואתו של הרב הגאון ז"ל ונחזי אנן אליבא דהילכתא אשר ציוה להניחם בקברו וזהו גניזתם אצל ת"ח בקברו. אבל עד כאן חזינן... היינו בלה דוקא או שנפסל... אבל בכתבים של ח"ת שלא בלו כלל רק שנדפסו מהם ואין צורך בהם עוד מ"מ יכולים לקרות בהם כמו בשאר כתבי ח"ת...

78. הרב דוד בן זמרא (לעיל הערה 45).

79. בעיית איבוד כתבי קודש עולה גם בצוואות בהם יש ציווי לשרוף את חידושי התורה של הנפטר.

ראה: הרב ש"ז עהרענרייך, שו"ת לחם שלמה, ב, ירושלים תשכ"ו, יורה דעה סי' סה.

80. ראה לעיל ליד הערה 57 שהרב כ"ץ הדגיש בצוואתו שהספרים לא יוכנסו לקבר.

81. הרב מ' וינקלר, לבושי מרדכי, תניינא, ניו יורק תשמ"ט, סי' קלח.

82. הרב ח"א שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, ד, מונקאטש תר"ץ, סי' ד.

בעקבות תמיהה זו מנסה האדמו"ר ממונקטש "להצדיק דברי גדול וצדיק אחרי פטירתו" בטרם שניגש להשיב על גוף השאלה. שלוש נקודות זכות מוצא האדמו"ר ממונקטש בכדי להתיר את עצם הבקשה.

...א) יען הכרתי את כתבו שלא הי' כהלין כתבא למקרא רק לפני המעתיק הבקי היטב בכתב שלו א"כ כאשר כבר נדפסו אלו הבורים א"כ מי הוא אשר ירצה להטריח ולייגע לקרות בהם א"כ הוי כאילו אין ראוי לקרות בו עוד וצריכין גניזה. ב) וע"ד הגניזה שהוא בכלי עץ היינו התיבה כנ"ל הנה בתשובות כנסת יחזקאל שם ביאר דבאמת בכלי עץ משומר יותר שלא יתקלקל... ג) ועוד יש היתרא שהמציא הגאון מקוונא ז"ל... היכא שהתנה בפירוש ... שלא יחול עליו קדושת כתבי קודש... וא"כ הכא נמי כיון שצויה כן כמה שנים לפני מותו להעשות בהכתבים האלו ככה מהסתם הי' כן דעתו בעצם כתיבתם לצוות כזאת והוה כהתנה בפירוש מקודם... לעצם השאלה הוא עונה:

מ"מ כיון ששכחו אז להניחם בתוך קברו ולחטוט עתה בודאי אסור מפני חרדת הדין אלא יש לדמותו לשכחו מבגדיו ליתן וכיוצא ואף להניחו על הארון הגולל מבחוץ כיון שהתיבה עם הכתבים הוא נפח גדול וצריכין לפנות העפר מהקבר כולו עד שיכנסו והוי נראה כחטטי שכבי... לכן הוא מציע להניח את הספרים עם המצבה "... המצבה הוא מגוף הקבר וכשמניח התיבה עם הכתבי' תחת יסוד המצבה היינו נתקיים צוואתו...". הרב צבי פסח פרנק (נפטר ירושלים תשכ"א), רבה של ירושלים נשאל "ע"ד [=על דבר] המשניות שהניחום בקבר על פי צוואת האיש שלמד בהם, ומסתפק כת"ר [=כבוד תורתו] אי יש חשש לאיסור דלא תעשון כן לד' אלקיכם"⁸³. בתשובתו דן הרב פרנק בשאלה האם איסור איבוד כתבי הקודש הוא מהתורה או מדרבנן ומה הדין לגביי גרם מחיקה. בדברי המסקנה שלו כתב: ולהלכה נראה שאפילו אם נימא שבמחיקת השם ע"י גרמא יש איסור דרבנן, מ"מ בספר המשניות דאזכרות ליכא וגם המאבדו בידים אינו אלא איסור דרבנן, לכן ע"י גרמא גם איסור דרבנן ליכא...

סיכום

לשימוש בחפצי הנפטר בזמן הלוויה מצאנו עדויות למן המאה השלוש עשרה ואילך. הוא החל, לפי הידוע לי, באשכנז אך ברבות הימים התפשט באירופה כולה והגיע אף לצפון אפריקה וארץ ישראל. שלושה אופנים שונים מצאנו לנוהג זה. באחד, מובאים

83. הרב צ"פ פרנק, הר צבי יורה דעה, ירושלים תשכ"ד, סי' רלא. בדף האחרון של הספר נדפסו שמות האנשים אליהם מיועדות התשובות השונות שבספר לגביי תשובה זו לא נמצא למי נשלחה.

חפצים אך ורק למסע הלוויה ולא נעשה בהם שימוש בשעת הקבורה. בשני, משמשים החפצים לצורך עשיית ארונו של הנפטר. צורה זו מגבילה מאוד את החפצים בהם נעשה השימוש. בשלישי, מכניסים את החפץ לאורנו של הנפטר. למרות העובדה שהדרך הראשונה והשלישית מאפשרות שימוש בכל חפץ, ובמילים אחרות אזכורה של כל מצווה שהיא, רוב רובם של המקרים שמצאנו הם של חפצים הקשורים במצוות תלמוד תורה – כתבים, סטנדר וכדומה. עוד יש לציין שבמקרים מסוימים אין המדובר בהבאת חפץ של המצווה עצמה אלא בדבר המזכיר אותה.⁸⁴

כרוב המקורות אין כל התייחסות לטעמו של המנהג.⁸⁵

פרופ' דניאל שפרבר בהתייחסו למנהג זה כתב:

...כמובן מנהג זה נראה כמבטא את המוטיב המצוי של שימוש במשהו

שיהא 'מליץ יושר', ואולם הוא גם משלב בו את התפיסה שדבר שנעשה

בו מצוה יעשה בו מצוה נוספת.⁸⁶

לדעתי קשה לראות בנוהג הקבורה הנידון יישום נוסף של הכלל 'הואיל ואיתעביד ביה חדא מצוה יתעביד ביה מצוה אחרינא'. וזאת בשל שלוש סיבות. ראשית, אפשרות כזו לא נזכרת ולא נרמזת אפילו פעם אחת במקורות השונים של המנהג. כמו כן העובדה שנוהג זה לא הפך לנחלת הכלל אלא נשאר לאורך כל הדורות נוהג של יחידים מעידה שלא מדובר על שימוש נוסף בחפץ של מצווה שכן אז היה ניתן לצפות שהוא יתפשט לכלל הציבור. ובנוסף העובדה שבמקרים מסוימים החפץ לא היה חפץ של מצווה⁸⁷ מעידה שלא מדובר ביישום נוסף של 'הואיל ואיתעביד ביה חדא מצוה יתעביד ביה מצוה אחרינא'.

נראה שלא נטעה אם נאמר שהרצון שהדברים יהיו מעין מליצי יושר עבור הנפטר הוא הטעם העיקרי לנוהג זה. כך גם עולה מתוך חלק מן המקורות.⁸⁸ ייתכן והרעיון

84. כגון – פנקס ועליו שמות הנימולים (ראה לעיל ליד הערה 47), פנקס ועליו שמות אנשים שניצלו מהתבוללות (ראה לעיל ליד הערה 56).

85. מן הראוי לציין שכבר בתקופות קדומות ביותר היה מקובל להכניס מחפצי הנפטר לקברו, כך באומות העולם וכך גם בין היהודים. לדוגמא אזכיר את קבורת המפתח הנזכרת במסכת שמחות (מסכת שמחות (מהדורת מ' היגער), נויארק תרצ"א, פרק ח' שורות 37-39) כאמירה כללית ולצידה תיאור מהלווייתו של שמואל (המאה השנייה). ש' ייבין וג' אלון נחלקו בטעמו של נוהג זה (ש' ייבין, "מקורו של מנהג קבורה קדום בישראל", ידיעות החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה, ח, עמ' 22-27; ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב תשי"ח, עמ' 103). הנימוקים המוזכרים על ידם לא רלבנטיים לעניינינו.

86. שפרבר, (לעיל הערה 1), עמ' קצט.

87. ראה לעיל ליד הערה 84.

88. ראה דבריהם של רבינו בחיי ליד הערה 12; המובא בספר קב הישר ליד הערה 20; הרב קרליבך ליד

הערה 56; הרב שרגא פייבל שנעבאלג ליד הערה 73.

לנוהג זה שאוב מתוך המסופר בברייתא המבואת במסכת בבא קמא (יז ע"א) על הלוויית חזקיה מלך יהודה:

ת"ר: וכבוד עשו לו במותו – זה חזקיה מלך יהודה, שיצאו לפניו שלשים וששה אלף חלוצי כתף, דברי ר' יהודה; א"ל ר' נחמיה: והלא לפני אחאב עשו כן! אלא, שהניחו ס"ת על מטתו, ואמרו: קיים זה מה שכתוב בזה.⁸⁹ והאידנא נמי עבדינן הכי! אפוקי מפקינן, אנוחי לא מנחינן. ואיבעית אימא: אנוחי נמי מנחינן, קיים לא אמרינן.

הגמרא מציינת שהשבח הגדול הטמון בהנחת ספר התורה על מיטתו של חזקיהו הוא בכך שהדבר מהווה עדות לרום מעלתו שכן הוא מעיד, כביכול, ש'קיים זה מה שכתוב בזה'.⁹⁰ אמנם האפשרות של הנחת ספר תורה על גבי מיטתו של נפטר נשללה מן האדם הפשוט, ובמשך הדורות אף מתלמידי חכמים, אך היא מהווה בסיס עליו התפתחו המנהגים השונים של שימוש בחפצי הנפטר בשעת הלוויה.⁹¹ האדמו"ר ר' מנחם מנדל שניאורסון מלובביטש, בהתייחסו לנוהג לעשות ארון מהשולחן או הסטנדר עליו למד הנפטר, הוסיף שהחפץ עצמו לא רק מזכיר את לימודו של הנפטר אלא ספוג בתורה שנלמדה עליו.⁹²

אוצר החכמה

89. רעיון זה מופיע בצורה מעט שונה לגבי יוסף שארוננו היה נישא לצד ארון הברית ראה: מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יג פסוק (יט); מדרש תנחומא (בוכר) פרשת נשא סימן לד; ילקוט שמעוני דברי הימים ב רמז תתרפה; זוהר – תוספת כרך ג (ויקרא, במדבר, דברים) דף שב עמוד א.

90. הדברים הנזכרים במאמר עוסקים בהבאה לקבורה לצורך אזכור מעלת הנפטר. מקרה שונה קשור לכתבי הרב יצחק איזק (נפ' תקמ"ג). למרות היותו שונה מן המקרים הנדונים ראוי מקרה זה לאזכור. הרב יצחק איזק היה שוחט בכפר זורוויץ ועסק בקבלה בסתר ואף חיבר ספרים בקבלה. את ידיעותיו בקבלה רצה לחלוק עם הרב משה טיטלבוים, אך הלה סרב, כפי שהדברים מובאים בהקדמה לספר יסוד יצחק. "פעם אחת בא הרב המחבר הקדוש להרב מהר"ם ט"ב [=ר' משה טיטלבוים] והיה אז עוד צעיר לימים כבן כ"ג שנה, ורצה ללמוד עמו בסתרי תורה, והרב מהר"ם היה ממאן בזה... והרב הק' המחבר הי' לו מזה חלישות דעת, על מה שלא רצה לקבל מאתו רזא דרזין, והוא רצה לתת מהודו עליו, על כן בעת הסתלקותו לא רצה עוד להשמיע דבריו, רק חילה פני העומדים עליו ששימו בקברו הכתבים הקדושים, כי אמר באם שלא נחשבו הכתבים בעוה"ז יקחם לו לעצמו לעולם האמת..." [הרב יצחק איזק בן יעקב, יסוד יצחק, פרעמישלא תר"ע, עמ' שני מאקדמות מילין (לא ממוספר)]. הרב משה טיטלבוים, שהצטער על סירובו, רצה שכתביו של הרב יצחק יישמרו, אך לא רצה לעבור על לשון הצוואה ולכן מיד עם פטירת ר' יצחק "...ונתן צו לשון זרוז מיד לזכרון לדורות לאסוף אנשים היודעים ובקיאים במלאכת הכתיבה להעתיק כל כתביו כדי שיוכל עוד לקיים מאמרו אשר ברוח פיו כל צוואי"ו ששימו בקברו כל כתביו, וימהרו לעשות מלאכתם בעט סופר מהיר להעתיק כל הכתבים, וההעתקה הושמה בקברו, וגוף הכתבים נשארו וניתנו להנות מאורם" (שם, עמ' שלישי).

91. ראה דברי הרדב"ז, ליד הערה 78, שרמז לכיוון זה.

92. הרב מ"מ שניאורסון, ליקוטי שיחות, ד, תל אביב תשכ"ד, עמ' 1096.